

Традиции и модерност в правно-социологическото познание

Стефка Наумова

SUMMARY

Sociology of law is a relatively new research area. Its occurrence and formation as an independent science is inevitably linked to both the emergence and establishment of general sociology as a distinct, non-philosophical science of society and the development of the theory and philosophy of law and various legal fields, in particular - to overcome legal positivism. Sociology of law is that a scientific field in which the most condensed form occurs overcome narrow legal positivism approach to the study of complex and diverse legal reality and approved examination in law in its social context.

§1. Исторически корени и традиции на правно-социологическото познание

Социологията на правото е относително нова научна област, чието обособяване е свързано както с общата социология като нефилософска наука за обществото, така и с теорията и философията на правото и на отделните правни отрасли. В тази модерна научна област в най-синтезиран вид се проявява преодоляването на тесния юридико-нормативистичен подход (юридическият позитивизъм) при изследването на многообразната правна реалност и се утвърждава разглеждането на правото в неговия социален контекст.

Своето институционално признание социологията на правото получава в края на XIX и началото на XX век⁵. С оглед на определянето на нейния предмет и обхват е създадена конструкцията *социологическа структура на обществото*, която на пръв поглед изглежда твърде обща и доста условна, доколкото всяка научна конструкция има донякъде условен характер и не бива да се абсолютизира⁶. Функционализъмът, останал известно време в сянка, днес отново е привлекателен, особено при разглеждането на правото като елемент с особена роля за интегрирането или деинтегрирането на обществото⁷.

В концепциите на основоположниците на европейската правно-социологическа мисъл - Вебер, Дюркем, Парето и т. н., елементът *право* неизменно присъства. У различните автори той е определен по различен начин - като *"социален факт"* (Дюркем), *"легитимно господство"* (Вебер), *"социален елемент"* (Парето). Постепенно техните нови социологически конструкции (новите правила на социологическия метод) запълват пропастта между *"чистото"* философско и *"чистото"* юридическо интерпретиране на правото. Освен това, за разлика от позитивизма в социоло-

⁵ Последователите на Конт - Емил Дюркем (1858 - 1917), Макс Вебер (1864 - 1920), Вилфредо Парето (1848-1923), са безспорно едни от основоположниците на европейската правно-социологическа традиция. В духа на нейните принципи социологията на правото се определя като наука, изследваща социалните параметри на правото и неговата структура, както и специфичните взаимодействия между основните компоненти на правната област на общественния живот. Европейските корени на правно-социологическото познание получават своето естествено развитие и в САЩ. Американската социологическа традиция създава свои собствени школи (Чикагска, Харвардска), с които са свързани такива известни имена като Дж. Мийд, Р. Паунд, Т. Парсънс, Р. Мертън и др.

⁶ Нееднозначното възприемане на тази конструкция най-често се свързва с критикувания дълго време структурно-функционален анализ на Т. Парсънс (**Parsons, T.**, *Essays in Sociological Theory*. The Free Press of Glencoe, 1964) и Р. Мертън (**Merton, R.**, *Social Theory and Social Structure*. Enlarged Edition. New York, The Free Press, 1968), който, според редица изследователи, е изчерпал своите възможности. Дълго време изграждането на българската социологическа школа (и по-специално възприетият от нея модел за социологическата структура) се опираше именно върху този анализ и това до голяма степен допринесе за утвърждаването на социологията у нас.

⁷ Редица автори изграждат своите концепции за социологията на правото изцяло върху структурно-функционалния анализ. Вж. **Luhman, N.**, *Rechtssociologie*. Hamburg, 1972, S. 132- 190; Вж. също **Deflem, M.**, *Sociology of Law: Visions of a Scholarly Tradition*. Cambridge University Press, 2008, p.p. 105, 108, 112, 120.

гическото познание и юридическия позитивизъм, които непрекъснато се противопоставят и взаимно отричат (например у Конт правото отсъства, но пък съществува социологическият подход, при Кант и Хегел, с които завършва класическата немска философия, на преден план е изведено философското начало в правото), социологията на правото успява да съчетае безспорните предимства на единия и на другия подход. Получава се следователно един парадокс - позитивизмът във философията подпомага и дори предопределя обособяването на социологията, а юридическият позитивизъм затруднява и пречатства утвърждаването на социологията на правото. В дългата история на спора относно валидността на формулата *държава - право (позитивно право)*, безспорно философията и социологията на правото постигат определен успех именно чрез философското и социологическото интерпретиране на същността на правото не като система от норми, а като специфично социално явление, възплъщаващо идеята за справедливост. **Оттук произтичат проблемите на теорията на правото, която трудно отстъпва територията си пред много по-ясни и издържал на предизвикателствата на времето философски или социологически подход.**

И отново едва в края на XIX век се поражда необходимостта от теория на средно равнище поради обстоятелството, че различните клонове на правото бързо се роят и тогава самите юристи усещат нуждата от основополагащи и по-обща понятия в своите изследвания, за да "догонят" променящата се правна реалност. Тогава в правната теория и практика се появява и терминът *правно чувство*, заменил за дълъг период от време философската категория *правно съзнание*. Първите емпирични изследвания в областта на отделни отрасли на правото поради своята научна оригиналност обръщат нова страница в юриспруденцията, трасирайки пътя на правно-социологическото познание. Класическата юриспруденция не може да задоволи нуждите на новопоявили се явления вътре в рамките на правната действителност и търси емпиричен подход за тяхното изследване и обяснение. Избистрянето на методологически по-правилното социологическо разбиране за правото не като система от йерархически подредени норми, чийто източник е държавата, а като *"юридически феномен"*⁸ се осъществява в рамките на множество позитивистки доктрини, в непрекъснатото противопоставяне между *"юридическия позитивизъм и социологическия позитивизъм"*, между *"социологическата юриспруденция и юридическата социология"*, между *"юридическото действие и социалното действие"* и т. н.⁹. Особено ясно това разграничаване между юридическия позитивизъм и социологията на правото е показано от Паунд в прочутата полемика с "чистото учение за правото" на Келзен¹⁰.

В България първите емпирични правно-социологически изследвания се свързват с името проф. Ст. Бобчев. Особено големи заслуги за утвърждаването на социологията на правото у нас имат такива изследователи като В. Ганев, Д. Михалчев, И. Янулов, Хр. Тодоров, Ив. Кинкел, Ст. Консулов, Н. Агънски, В. Златарева и, разбира

⁸ "...Юридическият феномен" в социологията, посочва Ж. Л. Бержел, съответства на това, което в правната догматика се нарича "право". В това свое виждане той е напълно прав, тъй като това понятие отразява специфичното социално съдържание на правото. В същото време обаче, продължава своите разсъждения посоченият автор "...всеки юридически феномен е социален, но не всички социални феномени са юридически". **Бержел, Ж. Л.**, *Обща теория на правото*. С., 1993, с. 196-197.

⁹ Дори и в разгърнатото представяне на правото като социологическа категория у Конт често пъти има смесване между отделните разновидности на социологическия позитивизъм в правото. Много по-избистрените концепции на Вебер и Дюркем, а по-късно на Паунд и Парсънс отчетливо посочват границите на догматично-нормативистичното разглеждане на правото и анализа му в контекста на социалната му същност.

¹⁰ **Pound, R.**, *Jurispudence*. West Publishing CO, 1959, p. 332. Самият Паунд признава, че има проблеми с точното определяне на съдържанието на категории като "юриспруденция", "социологическа юриспруденция" и "социология на правото".

се, ненадминатият по своята оригиналност изследовател на българската народопсихология Ив. Хаджийски.

Когато се анализира функционалната връзка между историческите традиции и **съвременните тенденции в развитието** на социологията на правото, следва да се спомене сполучливата периодизация на съвременното ѝ развитието, направена от Ф.Селзник¹¹.

Ранният (първи) етап, наречен “елементарен” и “месиански” се характеризира със стремежа да се открият и идентифицират значимите проблеми на социологията на правото. **Вторият** етап – “бумът” на емпиричните правно-социологически изследвания се характеризира със стремежа на социолозите на правото да натрупат достатъчна по обем емпирична информация за социалното действие на правото. **Третият** етап е период на истинска автономност на социологията на правото, съчетание между теория и емпирика.

Периодизацията на Селзник не би била пълна, ако към нея не се добави онова, което той сам посочва като “**нов етап**” в развитието на правно-социологическата мисъл, а именно – разширяването на ЕС и ориентирането на националните правни системи към нови модели и практики. Глобализацията на обществото (в технологичен, икономически, политически, социо-културен план) изисква **преосмисляне на редица парадигми, служещи като опорни точки за изграждането на общоприложима теория за правото и социалното му действие.**

От друга страна **самата правна област като елемент от структурата на обществото е подложена на динамична промяна.** Въпросът е дали ако социологията на правото днес се намира в своята трета (аналитичната фаза), може ли от нея да се изисква формулирането на закономерности и правила с по-обща валидност.

Необходимостта от нова идентификация на самото право, а също така на избистряне на концепцията за господство на правото (Rule of Law) се поставя в центъра на изследванията. Новата парадигма на правно-социологическото познание следва да бъде така определена, че да се избегне опасността от ново догматизиране. **Принципът Rule of Law е един от най-привлекателните в съвременната юриспруденция,** в теорията и практиката на редица законодателни решения. Гражданското общество днес е удовлетворено – политическият плурализъм като конституционна гаранция за спазване на принципа за господство на правото е най-точно мерило за демократичността на управление. В същото време обаче **самата правна система все още не е изживяла напълно реформаторския период.** Тепърва предстои **новата парадигма** на правно-социологическите изследвания да бъде емпирично проверена.

§ 2. Актуални проблеми на социологията на правото

Съвременната социология на правото е белязана от динамиката на обществено-политическия живот и необходимостта от създаване на такава правна система, утвърждаваща принципите на справедливостта, защитата на правата на гражданите и осигуряването на стабилен правов ред (Rule of Law). **В този контекст следва да се търси и функционалната връзка между традиции и модерност.**

Като особено важни се открояват три групи от проблеми. **Първо** - теоретичните и емпиричните проблеми на законодателната власт в европейски контекст. **Второ** – това проблемите на правната социализация и правното съзнание. **Трето** - теоретичните и емпирични проблеми на социалната девиация, в контекста на правната евроинтеграция и изработването на международни стратегии за противодействие.

¹¹ Selznik, Ph. The Sociology of Law. (In:) Sociology Today. Problems and Prospects. New York, 1959, p.115-127.

2.1. Правно-социологически параметри на законодателната власт

В правно-социологически план въпросите на законодателната власт в контекста на съвременния конституционализъм могат да се класифицират в няколко основни направления:

На първо място - отразяване в общественото мнение на съотношението между принципа Rule of Law и съвременния конституционализъм. **На второ място** - правно-социологическите параметри на връзката между източника на властта (суверена) и упражняването ѝ от титуляра на законодателната власт. **На трето място** – за съотношението между конституционните рамки на законодателството и новите европейските стандарти.

Все по-сложен и изискващ правно-социологически подход става анализът на новата социална роля на националното представителство, като се има пред вид, че Лисабонският договор разграничава правомощията на ЕС и на държавите-членки. Необходимо е **емпирично да се установи дали наистина има съвпадане на народната волята с тази на неговите представители или това е една фикция, намерила юридически израз във формата на “свободния мандат**.

Самата промяна в общата парадигма на законодателната власт и на законодателните процедури изисква изместване на акцента по посока на търсене на европейските измерения на самия законодателен процес, а така също и на влиянието на новото законодателство върху правосъзнанието на европейските граждани.

2.2. Правно-социологически проблеми на правната социализация

В широк смисъл правната социализация може да се разглежда като процес на цялостно приспособяване и приобщаване на личността към действащите в обществото правни принципи и правни норми, които са част от останалите социални норми (религия, морал, обичаи). В тесен смисъл правната социализация е приспособяване на личността към действащите в обществото правни норми и принципи в степен, изключваща противоправното поведение.

Правната социализация не се свежда единствено до механизъм на формиране на оценки и нагласи към правото, изключващи девиантното поведение. Тя формира много по-общи представи за правото като социален регулатор, за неговите институти и норми, за съдържащите се в него принципи като справедливост, правилност, съответствие с морала и т.н.

Особено значение в разглеждания контекст има въпросът за цялостната аксеологична характеристика на принципа Rule of Law. Новата правно-аксеологична ориентация на социологията на правото изхожда от разбирането, че този принцип има двойствена природа. От една страна става въпрос за господство на правото, а от друга – за господство чрез правото. Съвременната концепция за Rule of Law се формира на прелома между две политически системи, които определяха същността на правото – едната, свързана с правовата държава (господство чрез правото) и другата, свързана с демократичната правова държава (господство на правото, а не на предхождащи го политически идеологеми). От изясняването на въпросите за легитимността на правото, на властта, която го създава, на институциите, които го прилагат и т.н. зависи дали дадено управление е тоталитарно или демократично. В юридически план принципът за господство на правото днес е един от най-анализираните. Социологията на правото обаче винаги е поставяла въпроса за това, че нито един принцип не бива да се абсолютизира. И ако в края на 80-те години дилемата Rule of Law или правова държава беше на мода, то днес отново социолозите на правото подчертават, че юридическото възхваляване на принципа може да се обърне срещу тях. В този смисъл правната реформа в контекста на правото на ЕС безспорно влияе и върху процесите на правната социализация.

2.3. Теоретични и емпирични характеристики на социалната девиация.

Социално-правните характеристики и възможният диапазон между различни проявни форми на социална девиация невинаги се възприемат и като форми на престъпна дейност. За законодателя е трудно да определи критериите за криминализация, без да се съобразява със социалните характеристики на отклоненото поведение. Едва ли могат да се поставят в една категория корупцията, педофилията или организираната престъпност например, по отношение на които обществото става все по-ригористично и хомосексуалните прояви, все по-ясно толерирани и от обществото, и от законодателя.

Макар и условно в разглеждания контекст, могат да се обособят три основни групи на социална девиация, при които правният фактор е ясно обозначен:

А) Проявни форми на девиация, за които е безспорно, че **традиционната** юридическа отговорност е наказателната;

В) Проявни форми на девиация, по отношение на които **законодателят периодично променя** становището си по посока толерантност-ригоризъм;

С) Проявни форми на девиация със спорен характер, за които важи класическата схема за укоримост от гледна точка на други нормативни системи (морал, религия, обичаи), но **прилагането на наказателна отговорност не е най-ефективен метод за противодействие**.

Правно-социологическите изследвания се съсредоточават главно върху намирането на специфичните характеристики на онези проявни форми на социална девиация, за които все още не са намерени ясни и еднозначни критерии за легално дефиниране, а оттам – и за изработване на адекватна стратегия за противодействие срещу най-опасната им форма – престъпността. Особено актуален е проблемът на социалната дезорганизация и патологията на институциите. За патологията на институциите се говори тогава когато социалната дезорганизация е проникнала в определени управленски структури, когато самите титуляри на различните власти са източник или проводник на отклонено поведение. Обхватът може да бъде различен – като се започне от бюрокрацията, за която предупреждава още Вебер, премине се през спецификата на престъпността сред белите якички (*“white - collar crime”*) и се достигне до такива форми на девиация каквито са корупцията, организираната престъпност (мафията), която е конгломерат от институционални и неинституционални форми на социално поведение, *“вплетено”* в социалната структура така, че патологията се превръща в норма.

Редица изследвания акцентират върху връзката между бедността и корупция, т.е. колкото по-бедно е обществото, толкова по-голям е рискът от корупционно поведение. Има доказателства и за обратната теза – корупционни скандали сред представители на Европейската комисия или пък обвиненията срещу длъжностни лица в икономически добре развити страни. Законодателството по два начина влияе върху ограничаване на престъпността и социалната девиация – чрез точно намиране на баланса за криминализиране и чрез разумно прилагане на санкциите. Преходът от социологическата към правната интерпретация на понятието *“социална девиация”* преминава през концептуалното съдържание и емпиричните характеристики на явлениято, за да се стигне до легалното дефиниране на различни проявни форми на социална девиация в съвременното законодателство (например дефинирането на понятията като *“корупция”* или *“организирана престъпност”*)¹².

В съвременното общество е трудно да се определят точните параметри на всички възможни прояви на социална патология. Важно е да се установи по какъв начин правните институции могат да бъдат източник на социална девиация или пък

¹² Представителите на правно-социологическата и криминологическата мисъл обикновено посочват за основоположник на общата концепция за социалната патология и социалната девиация Емил Дюркем. Именно в рамките на тази концепция по-късно се вметват и такива нови елементи като *“корупция”*, *“организирана престъпност”*, *“мафия”*, *“пране на мръсни пари”* и т.н.

самите те да съдържат елементи на дисфункционалност. При изследване на девинтното поведение по-лесно могат да се намерят емпирични показатели, докато при търсене на "патологичността" на институциите това е доста по-сложно.

Самоорганизираното в държава общество има определени очаквания за ред, справедливост и баланс на интересите, стремежи се да съхрани принципите за върховенство на конституцията и законите и в това се съдържат основната гаранция, че суверенът притежава защитни механизми срещу социалната аномия. В контекста на юридическата му интерпретация този въпрос изглежда доста елементарен – щом има легитимни механизми за също така легитимно законодателство, то рисковете от девиация са сведени до минимум. Но и **в най-добре организираното общество, легитимността на правото може да бъде оспорена от собствениците му създатели или тези, които го прилагат.** В социологически план посоките на разсъждение са поне две. От една страна Конституцията и изграденото на нейна основа законодателство са факторите, които гарантират легитимна стабилност на обществото и избягване на социалната аномия. От друга – реалният живот е източник на нови социални отношения, нова система от ценности и оттам – нови форми на социална дезорганизация и дезинтеграция. Така правото се ограничава само да "коригира" възможния дисбаланс, при това превантивно или последващо. Ако общественото съзнание има готовност да се адаптира към непрекъснато променящата се парадигма на ценностите, ако законодателят успее навреме да облече в юридическа форма пораздащите дестабилизация отношения, то тогава би се постигнала онази относителна стабилност, за която говори Дюркем. В противен случай, правната система ще има неблагоприятна задача да използва част от възможностите си (юридическите санкции) за ограничаване на девиацията.

В юридически план нещата имат още по-прагматично измерение - законодателството само по себе си не може като с магическа пръчка да ограничи социалната девиация. Дори нещо повече – правото в определен момент може да бъде източник на такава девиация. Това е характерно както за периоди на тотални промени (например преходът от централизирана към пазарна икономика), така също и в периоди на относителна стабилност, когато на преден план изкрystalизират скрити за големите социални структури конфликти на ценностите, но които "тлеейки" могат да взривят цялата социална система. В такива случаи правото не е в състояние да предотврати по-големия конфликт, който вече е вторичен източник на промяна, а тя самата поражда нови взаимоотношения и необходимост от нова правна уредба.

Престъпността не е проста съвкупност от легално определени в наказателното законодателство деяния. Това се отнася най-вече до такива нейни форми като корупция (която не е прост сбор от пасивен и активен подкуп), международен тероризъм, масови самоубийства под влияние на религиозни секти и т.н. Това поставя законодателя в сложната ситуация да намери балансиран разграничителен критерий между юридическите и извънюрисдикционните санкции. Често се наблюдават ситуации, при които законодателят многократно променя позицията си по отношение на определени деяния¹³. Когато се говори за правото като източник на социална девиация, следва да се имат предвид много фактори. Преди всичко обаче следва да се изследват икономическите и социалните фактори и едва след това – "проектирането" им върху ценностната система на личността или на големите социални групи. Всичко това е резултат не само и не толкова от неадекватна правна уредба. Неслучайно в най-новите разработки, посветени на социалната девиация, бедността е един от най-дискутираните проблеми. В концепцията на Дюркем бедността е нормален со-

¹³ Пример е твърде ригористичното за определен период от време отношение на законодателя в почти всички европейски страни към хомосексуализма. Днес се наблюдава по-толерантно отношение, като обяснението е прагматично. В същото време все по-голямо разпространение получава формулата LGBTI, а легализирането на третия пол е политика на ЕС. Що се отнася до явления като корупция и организирана престъпност то решението почти винаги е било в полза на превенцията.

циален факт¹⁴. Съществуването на редица правни инструменти са източник или на корупция или на друг вид отклонено поведение. Неизяснен в практиката остава и въпросът за сложната понякога плетеница от европейски и национални правни стандарти, прилагани при усвояване на средства по европейските фондове. **В този контекст най-ярко се проявява функционалната връзка между традициите и модерността.**

Огромно значение за стимулирането или ограничаването на социалната девиация имат не само моралните норми и ценности, но също така общественото мнение, развитието на институтите на гражданското общество, достигнатата степен на правосъзнанието (и на законодателя, и на адресатите на правните норми).

В правно-социологически план се открояват няколко възлови проблема. На първо място - **за изпреварващата роля** на правно-социологическия анализ при определяне на факторите за нарастване на социалната патология, вкл. и глобалната престъпност. На второ място - **за утвърдените модели при анализа на обществото, които директно се проектират** върху съвременните методи за анализ на престъпността и другите форми на девиация или да се използват в усъвършенстване на наказателното и наказателно-процесуалното законодателство. На трето място - за ролята на **общественото мнение като специфична проявна форма на правосъзнанието при оценката на социалната девиация.**

Спецификата на наказателно-правните средства в системата на противодействие на престъпността е в центъра на правно-социологическите изследвания. Социологията на правото обаче изследва ролята на правната принуда в контекста на общата концепция за социалния контрол чрез правото, като държи сметка за постоянната модификация на принципа *ubis societas ibi ius*. Без ясна картина за състоянието на правосъзнанието, без очертаване на параметрите на връзката **власт-реализация на властта – конформизъм-девиация** не може да се стигне и до изработването на рационални модели за противодействие на онези форми на социална патология които, ако се превърнат в норма на поведение, могат да доведат до тотално сиване на изгражданата от човечеството от векове йерархия от ценности.

Очертаната накратко функционална връзка между историческата традиция и съвременните тенденции в развитието на социологията на правото показват, че пред тази модерна наука стоят нерешени още много теоретични и емпирико-приложни въпроси.

За контакти:

проф. д-р Стефка Стефанова Наумова, катедра Наказателноправни науки при РУ „А. Кънчев”

¹⁴ Вж. **Tarkowska, E.** In Search of an Underclass in Poland. – Polish Sociological Review, 1(125), 1999, s. 3-17; **Grotowska-Leder, J.** The Permanence of Poor Status: The Temporal Aspects of Poverty. - Polish Sociological Review, 1(125), 1999, s.17-37. Едва ли тезата, че икономическият фактор (в случая бедността) е криминогенен, може да бъде опровергана по емпиричен път.